

CONTRIBUȚIE LA CUNOAȘTEREA TIPOLOGIEI BISERICILOR DE LEMN*

Arh. ANDREI PĂNOIU

Este recunoscut îndeobște că, între sistemul de boltire al bisericilor de lemn de la sud de Carpați și formele și procedeele constructive similare ale arhitecturii de zid, există interferențe. Înfățișarea unor monumente din lemn datînd încă din secolele XVII—XVIII, cum sînt bisericile din Grămești, Slăvuța, Bălești sau Leleasca etc., vădește relația reciprocă între arhitectura lemnului și cea de zidărie. În acest sens se înscrie în primul rînd schimbul firesc între formele de plan, preluate și adaptate de fiecare dată noului sistem constructiv, sau posibilitățile pe care le oferă materialul. Foarte pregnante sînt însă trecerile dintr-o parte în alta a elementelor decorative; uneori detalii întregi justificate în arhitectura de zid ca sistem constructiv dobîdesc, prin transpunere, în arhitectura de lemn, un rol plastic major. Brîul median al fațadelor de zidărie poate fi atribuit la noi arhitecturii lemnului; torsada lui nu este altceva, după aprecierea noastră, decît transpunerea decorativă a împletiturii răsucite ce lega la jumătatea înălțimii lor pereții din

* Vezi sub acest titlu și materialul autorului din „Sesiunea de comunicări a muzeelor de artă, februarie 1968”.

pari înfipti în pămînt¹. La fel se poate spune și despre unele elemente decorative în piatră, a căror formă trădează mai degrabă un mod de a gîndi exprimat în creștături, specifice lemnului.

Biserica de lemn a împrumutat de la cea de zidărie modul de a realiza proscomidia și diaconiconul, copierea — cu rol decorativ — a cornișelor din cărămizi așezate pe colț, în retragere succesivă, și poate — în parte — modul de boltire, legat de organizarea volumelor și acuzarea spațiilor interioare etc. Insistînd asupra acestui ultim aspect, precizăm că, față de solici-tările prilejuite în ansamblul edificiului, datorită particularității structurii

¹ Asemenea pereți sau garduri din pari împlețiți sînt întîlniți pînă astăzi; adesea acești pereți, aflați cu precădere în construcția dependințelor gospodărești, sînt spoiți cu ceamur, păstrînd însă aparent, în relief, legătura răsucită de nuiile, ce reunește la jumătatea înălțimii lor toți montanții. Să nu uităm că altădată erau construite după acest procedeu chiar edificii importante, cum sînt de pildă bisericile. Sînt concludente în acest sens catagrafiile de la începutul secolului al XIX-lea, care consemnează în Cîmpia Dunăreană și biserici din „gardu”, alcătuite desigur, din pari și împletitură de nuiile. Transpunerea acestei „împletituri” ca element decorativ, trebuie legată și de sensul simbolic pe care l-a dobîndit cu timpul torsada.

Fig. 1. Biserică din Mislea.

sale, lemnul, ca element de alcătuire a boltei — avînd dimensiuni neobișnuit de mari, în raport cu volumul redus al cărămizii — a favorizat dezvoltarea unei arhitecturi care ajunge să cunoască în cele din urmă o evoluție proprie, generînd forme plastice de acoperire a spațiilor, dintre cele mai interesante.

Dacă bolta semicilindrică din zidărie poate fi considerată ca o succesiune de arce egale rezemate pe pereții laterali ai navei, bolta de lemn în schimb, apare ca o alăturare de fișii longitudinale, fiecare element — îndeosebi cele din partea superioară — comportîndu-se întotdeauna unei grinzi, care se rezemă pe timpanele din capătul încăperilor².

În mod firesc, faptul acesta implică și unele particularități de ordin plastic, conferind arhitecturii lemnului alte spații, alte jocuri de volume; și aici întreg ansamblul edificiului, cu toată complexitatea programului său, reușește să se înscrie sub învelitoarea unui acoperiș unitar, tot atît de modest ca și cel al locuințelor.

În cele ce urmează, ne vom opri asupra cîtorva monumente mai puțin cunoscute, reliefînd unele dintre aspectele amintite, legate îndeosebi de relația dintre forma de plan și sistemul de boltire.

Cu alt prilej³, arătăm că bisericile de lemn din Oltenia aparțin mai multor grupe, clasîndu-le îndeosebi după forma de plan. Semnalăm că la

² Facem abstracție aici că unele bolți semicilindrice din lemn sînt încinse pe intrados sau extrados cu arcuri dublouri și încheiate la capete prin îmbinări de tipul gardinului de butoi, fixate și în cuie de lemn, unde întreg leagănul lucrează solidar. Nu intră în discuția de față nici situația așa-ziselor bolți piramidale realizate din așezarea orizontală a bilelor, prin suprapunere, în retragere succesivă (procedeu cunoscut cu precădere în zona Gorjului și a Vâlcei la anexele gospodărești, concepute adesea fără pod, așa cum sînt pivnițele, ca și la hornurile caselor cu corlată din zona subcarpatică), precum nici a bolților poligonale ce încearcă să reproducă din fișii forma de calotă, prezente în zona Buzăului, apărute aci sub influența arhitecturii de lemn moldovenești, prin intermediul Vrancei (vezi de pildă pentru aceasta bisericile din Nehoișu-Buzău, Valea Sării-Vrancea și Sărata — Piatra-Neamț).

³ Vezi Comunicarea la Sesiunea citată, p. 259—272.

tipul de plan cu pronaosul mai larg decît naosul⁴ fiecare volum este boltit independent; pentru restul monumentelor cu pronaosul de aceeași deschidere ca naosul, se preciza că ambele piese pot fi acoperite cu un semicilindru continuu, în afara cazurilor cînd pronaosul este tăvănit, în intenția surmontării cîteodată a unei clopotnițe. Tot ca o excepție, din acest punct de vedere, trebuie considerată și biserica din Riureni (1747), unde capătul de vest al bolții pronaosului se întoarce spre interior, simetric bolții altarului, racordîndu-se însă profilului leagănului naosului.

Cîteva monumente ca: bisericile din Budurești, Sohodolu, Bercești, Ulmetu sau Bălteni (județele Vâlcea și Gorj) diferă față de tipurile obișnuite la care ne-am referit, prin forma și modul de dispunere a bolților. Traseul acestor bolți, în opoziție cu simplitatea planului edificiului, încearcă să reproducă, în spațiu, o desfășurare de volume, care să amintească forma de cruce. O analiză comparativă cu alte monumente aflate de cealaltă parte a Oltului vine să ne confirme că nu ne aflăm în fața unor exemple întîmplătoare; varietatea soluțiilor întîlnite pune în lumină noi aspecte legate de lanțul evolutiv al artei de a clădi a meșterilor noștri din trecut.

La biserica din satul Budurești⁵, naosul este acoperit cu o boltă semicilindrică de o deschidere mai mică decît lățimea navei⁶ rezemată pe două

⁴ Vezi bisericile din Piștești-din-Vale, Bibești, Grămești sau Cărpenișu-Pietrari etc.

⁵ Biserica Cuvioasa Paraschiva — Dobriceni, ctitorită de popa Mielea Stăiculescu în 1756 (vezi: I. Popescu-Cîlîeni, Biserici, tîrguri și sate din Vâlcea, Craiova, 1941, p. 32); data ridicii este scrisă de altfel și pe portalul dintre naos și pronaos, unde este pomenit între ctitori și „Ione tîmplarul cu meșteșugul lemnului”, alături de toți sătenii din Budurești. Pridvorul actual al acestei biserici este o refacere recentă din zidărie care mutilează întreg monumentul.

⁶ Procedul acesta este foarte răspîndit; prezintă avantajul că degajă streșina și permite dezvoltarea bolții între pantele învelitorii după un arc în plin cintru.

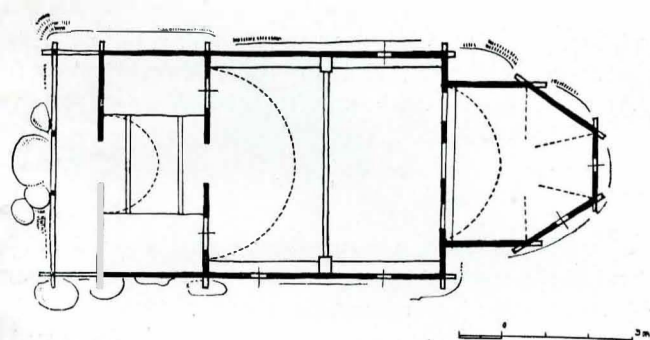

Fig. 2. Planul bisericii din Sohodolu — Baia de Fier, județul Gorj.

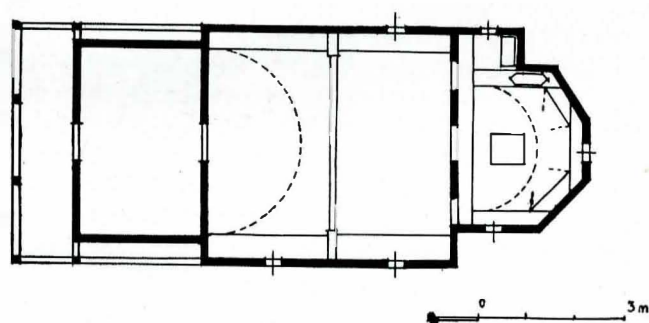

Fig. 3. Planul bisericii din Bercești—Cernădă, județul Gorj.

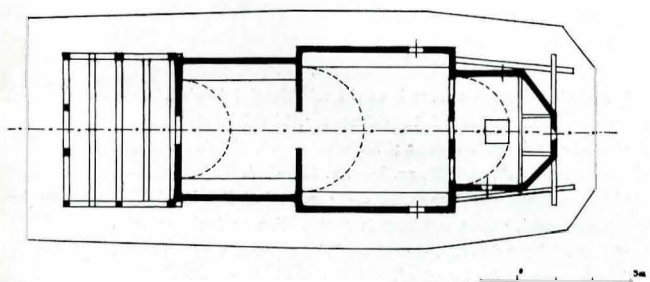

Fig. 4. Planul bisericii din Olteni—Drăganu.

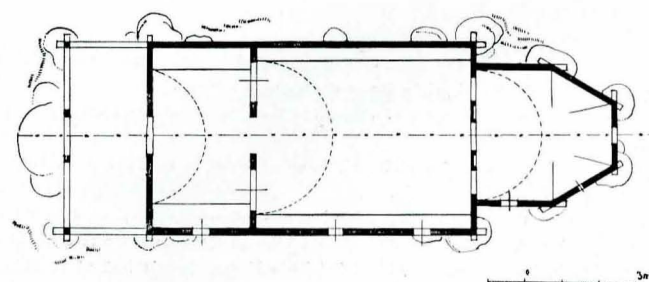

Fig. 5. Planul bisericii din Corbii—Ciungi, județul Dîmbovița.

aripi înguste, aflate de-a lungul pereților laterali. Leagănul acesta este consolidat la jumătatea sa printr-o nervură transversală fixată pe intrados, reze, mată la capete pe o grindă așezată în planul de naștere al bolții, ca tirant între pereții navei. În ceea ce privește pronaosul, forma și poziția leagănului urmăresc îndeaproape naosul; lipsește însă arcul dublou și tirantul. Meșterul a simțit aici nevoia să consolideze și peretele despărțitor dintre naos și pronaos cu peretele de vest al fațadei, printr-o punte axială⁷. De reținut că această boltă este de o deschidere mai mică decât cea a naosului, sporindu-se în schimb lățimea aripilor laterale.

Atât în naos cât și în pronaos, cele două aripi orizontale pe care zac semicilindrii bolților depășesc spre interior deschiderea arcului, oferind prin grosimea lor imaginea unui guler, de o parte și de alta a leagănului, îmbogățind astfel aspectul plastic al interiorului, lăsând totodată impresia unei stabilități sporite. De fapt, prin acest artificiu de sporire a lățimii aripilor se urmărește și mascarea pornirii bolților, pentru a reda acea „cerime” în, tradăver „fără margini”⁸. Acoperirea absidei este realizată prin desfășurarea unei bolți sprijinite pe o serie de nervuri arcuite în evantai, care pornesc din intersecția pereților spre un arc ce delimitează, în planul tîmplei, partea superioară a altarului.

Modul acesta de boltire a naosului și a pronaosului de la biserica din Budurești ar putea fi considerat un exemplu singular dacă n-ar fi regăsit identic și la biserica din Sohodolu — Baia-de-Fier⁹; și aici, deși cele două bolți păstrează același ax longitudinal și același plan de naștere, arcele profilului lor nu sînt concentrice. Pentru acuzarea acelei diferențe urmărite, meșterul a recurs aici la o aplatizare și mai pronunțată a bolții joase, aflată pe pronaos (fig. 2).

La alte exemplare din aceeași epocă, bolta de pe pronaos se îngustează și mai mult, ajungînd, la biserici ca cele din Ulmetu¹⁰ sau din Bălteni¹¹, să cuprindă numai treimea mijlocie din lățimea navei. De reținut că la aceste două biserici, este boltit asemănător pronaosului chiar și pridvorul, poate numai cu rolul de a pune și mai bine în evidență axul longitudinal.

Privită în ansamblu, fără îndoială că această soluție de ordonare a bolților nu poate fi considerată ca o consecință a unui anumit proces de degenerare pe care îl suferă formele arhitecturii tradiționale, pe măsură ce ne apropiem de mijlocul secolului al XIX-lea, așa cum am fi tentați să credem la prima vedere, ci ca un fenomen evolutiv firesc, întemeiat pe o bogată experiență în acest domeniu, cu tradiții îndepărtate. Concludent din acest punct de vedere se înfățișează biserica din Berceni-Cernădia¹² ale cărei bolți, foarte apropiate ca dimensiuni de cele de la Ulmetu sau Bălteni, păstrează — ca idee — poziția celor de la Budurești și Sohodolu. Bolta îngustă a pronaosului este prevăzută aici, poate numai în chip decorativ, cu două nervuri transversale așezate către capetele leagănului. Astfel tratată, această boltă reușește să facă o legătură unitară întrespațiul exterior al pridvorului tăvănit și „cerimea” largă a naosului, creînd deopotrivă impresia unor dimensiuni sporite și a unei reale monumentalități (fig. 1,3).

Procedeuul acesta de acoperire a pronaosului cu o boltă mai îngustă decît cea a naosului este regăsit și la unele monumente aflate de cealaltă parte a Oltului, cum este, de pildă, biserica cimitirului din Sălcuța¹³. Bolțile actuale ale acestei biserici — și ele de deschideri diferite — cu un profil desfășurat după un traseu poligonal, sînt o refacere de dată mai recentă. Cele originale aveau desigur o formă semicilindrică; peste pronaos se păstrează aripile laterale pe care se rezema leagănul, realizate însă de această dată în trepte. De reținut că această soluție de creare a unei imagini dezvoltate a interiorului, prin așezarea leagănului pe o serie de trepte în retragere succesivă,

reprezintă o formă plastică evoluată, dar binecunoscută și în sistemele de boltire a bisericilor de lemn din zona Drăgășanilor¹⁴.

Ideea care stă la baza acestui procedeu de acoperire a spațiilor cu bolți de deschideri diferite poate fi atribuită intenției de a acuza ierarhizarea compartimentelor edificiului, înscriind totodată planului bolților forma de cruce. Prezența crucii în traseul bolților trebuie pusă în legătură cu un anumit tip de plan, conceput chiar în formă de cruce, îmbrățișat de numeroase biserici de lemn din partea stîngă a Oltului, așa cum sînt cele din Valea-Mare, Cîrstieni, Tufenii-din-Vale, Scurtu-Mare, Cîrtojanca, Cobia, Cîndeștii-din-Vale etc¹⁵. Unele dintre bisericile aflate în zona masivelor păduroase ale Argeșului, deși au în plan forma de cruce, cu pronaosul decroșat spre interior, ca și absida altarului, ele se înscriu totuși într-un dreptunghi, realizat dintr-o talpă puternică, așezată pe un fundament de piatră sau cărămidă; majoritatea dintre ele au însă pronaosul tăvănit. Exemplul cel mai caracteristic din acest punct de vedere îl constituie poate biserica din Olteni-Drăganu¹⁶, unde retragerile laterale ale pronaosului sînt amenajate ca două pridvorașe înguste, care aici suplinesc funcțiunea acelei bănci aflate pe latura de sud a bisericilor de lemn¹⁷ (fig. 4).

Originea soluției acoperirii naosului și pronaosului cu bolți independente de mărimi diferite, în sensul celor arătate, vine să ne-o lămurească, în chip logic, un alt monument aflat nu departe de cel din Sălcuța. Este vorba de biserica din Corbii Ciungi¹⁸, al cărei plan în formă de cruce, cu naosul mai larg decît pronaosul și absida altarului constituie unul din exemplarele cele mai caracteristice de acest fel; ca și la celelalte monumente descrise, ambii semicilindri se reazimă pe cîte două aripi înguste aflate de-a lungul pereților laterali; excepție face numai bolta altarului, care se desfășoară ca o continuare a laturilor de sud și de nord ale absidei, avînd o deschidere aproximativ identică cu cea a leagănului de pe pronaos¹⁹. Forma acoperișului actual nu poate fi discutată deoarece este refăcută total; reținem însă încercarea de a se încadra absida în partea superioară cu o ramă dreptunghiulară, măsură ce conferă o stabilitate sporită a acesteia (fig. 5). Execuția foarte corectă, simetria perfectă și prelucrarea atentă a elementelor asamblate, ca și pardoseala din plăci ceramice anume făcute, pledează pentru înscrierea acestei biserici în rîndul unei tipologii unitare, care a cunoscut altădată o largă arie de răspîndire, ilustrată — tot în județul Dîmbovița — și de alte monumente cu o formă de plan identică, așa cum sînt bisericile din Cobia de Sus, Cobia de Jos, Dealul Serbeștilor și Mislea, tocmai de această tipologie trebuie să legăm și monumentele la care ne-am referit, aflate de cealaltă parte a Oltului.

* * *

Din sumara analiză a monumentelor amintite, se desprinde că biserica de lemn cu pronaosul mai îngust decît naosul urmărește să înscrie în planul său forma de cruce; la un moment dat, acest plan devenind neîncăpător, în raport cu cerințele impuse de creșterea populației satelor, în mod necesar, trebuia înlocuit sau restructurat²⁰. Așa cum am văzut, forma de cruce, de la care se pornise inițial, rămîne să supraviețuiască la unele monumente numai prin modul de dispunere a bolților sau prin unele încercări de marcarea a acesteia în structura planului dreptunghiular, generînd treptat interpretări diferite²¹.

Fără îndoială, în expunerea noastră pornim de la faptul că monumentele citate trebuie considerate drept reproduceri tîrzii ale unor prototipuri îndepărtate, plămădite la rîndul lor, ca rod al unei experiențe îndelungate.

⁷ Monumentul fiind așezat pe un bot de deal, poate că această măsură avea ca scop prevenirea eventualelor deformări pricinuite de deplasarea terenului.

⁸ În înțelesul popular, bolta naosului reprezintă bolta cerului și este denumită adesea și „cerime”.

⁹ Biserica Sf. Voievozi, datată după inscripția de pe portal, anul 1809; este cunoscută ca ctitorie a preoților Radu și Constantin.

¹⁰ Biserica Cuvioasa Paraschiva, com. Copăceni; credem că actualele bolți s-ar datora unei refaceri suferite în jurul anilor 1830—1840; această biserică („cea nouă”) este atestată ca datînd de la anul 1804, făcută de diaconul Matei și Radu Morea. Se știe însă că în Bălteni a existat o biserică de lemn mai veche, care ființa — după unele însemnări — înainte de mijlocul sec. XVIII (vezi pentru aceasta: I. Popescu—Cilieni op. cit., p. 92 și nota 4; Teodor Bălășel, Biserici oltene... în „Arhivele Olteniei”, VIII—1929, p. 344—346).

¹¹ Biserica Sf. Gheorghe (din aceeași localitate ca și precedentă), făcută de Ioanichie ieromonahu cu popa Matei și cu Matei Lungu, în anul 1767 (vezi: I. Popescu—Cilieni, op. cit., p. 95).

¹² Cu hramul „Intrarea în Biserică”, comuna Novaci—Gorj.

¹³ Sf. Nicolae, datată 1740; planul acestei biserici, stabil ca formă și foarte răspîndit în zonă, ca și pavarea cu un dalaj de lespezi mari din piatră cioplită, asemănător pardoselilor ctitorîilor importante din zidărie, confirmă că nici de această dată nu ne aflăm în fața unui exemplu înîmplător.

¹⁴ Vezi de pildă bisericile din Olteanca, Chituci, Nemoiu etc.

¹⁵ Planul în formă de cruce îl au și unele biserici de zidărie, ca cea din Uești; vezi în legătură cu cele de mai sus și Radu Crețeanu, Biserici de lemn din Muntenia, Buc. 1968.

¹⁶ Vezi cu privire la aceasta și Radu Crețeanu, Biserica de lemn din Drăganu-Argeș, în „Mitropolia Olteniei”, an 1968, nr. 3—4, p. 254—257.

¹⁷ Nu ne propunem să analizăm aici caracteristicile planului în formă de cruce înscrișă într-un dreptunghi, care a cunoscut la rîndul lui o evoluție proprie.

¹⁸ Com. Vinătorii-Mici, datată după însemnarea de pe portal „1821”; nu este inclusă pe „Lista monumentelor istorice”.

¹⁹ Pridvorul actual pare adăugat, fără a se putea preciza dacă acesta înlocuiește un altul mai vechi; poziția turlei și asamblarea volumelor exclud însă posibilitatea unui pridvor inițial de felul celui prezent. Forma dezvoltată a pridvorului trebuie pusă în legătură cu necesitatea creării unui spațiu auxiliar care să compenseze suprafața redusă a pronaosului.

²⁰ Trebuie luat în considerare, din acest punct de vedere, și evoluția spațiului interior al bisericii, care a urmărit cu timpul să lege pronaosul de naos, prin practicarea în peretele despărțitor, de o parte și de alta a intrării, a unei ferestre. La acest tip de plan, dimensiunile acestui perete nu îngăduie însă această măsură. Dacă acest plan s-a menținut totuși, s-a dezvoltat în schimb pridvorul, așa cum vedem la Corbii-Ciungi.

²¹ Numeroasele decroșuri și rosturi de îmbinare a diferitelor elemente ale pereților au făcut și ele la rîndul lor ca monumentele de acest tip să nu dureze și să nu fie reproduse.